

મારો એક પ્રયોગ

પશ્ચિમ બંગાળની એક ગ્રામ્ય પ્રાથમિક શાળાની આ કથા છે.
આ કથા આ દેશના હરેક ગામડાંની કથા બની શકે તો કેવું સારું !

આજથી ૧૫ વર્ષ પહેલાં તે શાળામાં ન તો ભણાવવામાં
શિક્ષકોને રુચિ હતી, કે ન તો બાળકોમાં ભણવાનો ઉત્સાહ હતો.
આપણે ત્યાં મોટા ભાગની શાળાઓમાં આજે પણ શું આવું જ નથી ?

ત્યાં એક શિક્ષિકા ૧૯૮૫માં પહોંચી. તેણે જોયું તો શાળાના
પગાર પત્રકમાં પાંચ શિક્ષકોના નામ હતા. કોઈ પણ કામના દિવસે
માત્ર બે કે ત્રણ શિક્ષકો જ શાળાએ આવતા. શાળાના રજિસ્ટરમાં
૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓના નામ નોંધાયેલા હતા. પરંતુ માંડ રોજ ૪૦-૫૦
વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં આવતા.

એ સમર્પિત શિક્ષિકા કહે છે - મને મારી વાત કંઈક વિસ્તારથી
કહેવા દો.... મેં મારા કામ કરવાની રીત ધીરે ધીરે અપનાવી અને
તેર વર્ષ સુધી ચલાવી.....

તે લખે છે - પ્રાથમિક શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની આવશ્યકતાના
આધારે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તેને તેર વર્ષ સુધી ઈમાનદારીથી વળગી
રહી.....

શું થયું તેનાથી ?

આપણે એક જ આંકડો જોઈએ :

વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ૩૦% માંથી ૮૫% પહોંચી ગઈ !

તેણે શું શું કર્યું, કેવી રીતે કર્યું અને તેનાથી બીજું શું શું થયું

તે તમે તેના શબ્દોમાં જ વાંચજો....

- રાજુ દીપ્તિ

મારો એક પ્રયોગ

રોમા દેવ હાલદાર

અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

શિશુમિલાપ-વડોદરા

એક વાર કોઈ ગેરહાજર વિદ્યાર્થીને તેના મિત્રએ પૂછ્યું કે તું શાળાએ કેમ નથી આવતો ત્યારે તેણે ટિપ્પણી કરતાં કહ્યું કે, હું શાળાએ શા માટે જાઉં? હું ભણવા લખવાનું કષ્ટ ઉપાડું અને તેઓ મોટા પગારની મઝા લે? વિદ્યાર્થીઓને મધ્યાહન ભોજનમાં મળતાં ભોજનથી મને ઘણી નિરાશા થઈ. વિદ્યાર્થીઓના મધ્યાહન ભોજનમાં જે સામગ્રી આવતી તેનો ઘણો મોટો ભાગ શિક્ષકો પોતાના ઘેર લઈ જતા.

શિક્ષકોનો શાળાએ આવવાનો સમય નિશ્ચિત ન હતો. તે ૧૧-૩૦ થી ૧૨-૩૦ વાગ્યા વચ્ચે ગમે ત્યારે આવતા. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ૧૦ વાગે કે એથીયે વહેલાં આવી જતાં અને રમવાનું, ઝાડપર ચઢવાનું, ગપ્પા મારવાનું કે એકબીજા સાથે લડવાનું શરૂ કરી દેતા. શિક્ષકગણ પણ ક્રિકેટથી માંડીને મગરના પ્રજનન સુધીના કોઈપણ વિષય પર ધરાઈને વાત કરી લીધા પછી ૧૨-૩૦ વાગે વર્ગમાં આવતા. અભ્યાસ દરમ્યાન પણ શિક્ષિકાઓને સ્વેટર ગૂંથવામાં કોઈ સંકોચ ન હતો. અને એક બે વિદ્યાર્થીનીઓને તેઓ તેમના માથામાંથી સફેદ વાળ ચૂંટવામાં રોકી રાખતી. ૨-૩૦ વાગ્યા સુધીમાં બધું કામ પુરું થઈ જતું અને છૂટવાનો ઘંટ પડતો. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બધા શાળામાંથી જતા રહેતા.

આમ થઈ શરૂઆત

અન્ય કોઈ શાળામાંથી બદલી થવાથી હું આ શાળામાં આવેલી. મેં વિચારવાનું શરૂ કર્યું કે કેવી રીતે કામ કરવું કે જેથી સમગ્ર શાળાનું વાતાવરણ સુવ્યવસ્થિત બને અને તેનો વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ગામ સાથે યોગ્ય તાલમેલ રહે. મેં દસ વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ શરૂ કર્યું. જો કે મારા પહેલા ધોરણના હાજરી પત્રકમાં પચાસ બાળકોના નામ દાખલ થયેલા હતા પરંતુ તેમાંથી ભાગ્યે જ દસ બાળકો શાળામાં આવતા હતા. મેં મારા કામ કરવાની રીત ધીરે ધીરે અપનાવી અને ૧૩ વર્ષ સુધી ચલાવી. હું અનુભવથી કહી શકું છું કે હું મારા ઉદ્દેશમાં સફળ થઈ છું.

મારો વર્ષનો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે હતો.

દિવસ	૧૦-૩૦	૧૧-૦૦	૧૨-૦૦	૧-૩૦	૨-૩૦
સોમવાર	સફાઈ	ગણિત	બંગાળી	કવિતા પાઠ	સ્વાસ્થ્ય
મંગળવાર	પ્રાર્થના	બંગાળી	ગણિત	પ્રકૃતિ અધ્યયન	વાર્તા
બુધવાર	પ્રાર્થના	ગણિત	બંગાળી	સામાન્ય જ્ઞાન	ચિત્રકલા
ગુરુવાર	પ્રાર્થના	બંગાળી	ગણિત	વિવિધ સંગ્રહ	સર્જન પ્રવૃત્તિ
શુક્રવાર	પ્રાર્થના	જોડકણા ઉખાણાં	વર્ણમાળા	રમત ગમત	કવિતા પાઠ
શનિવાર	પ્રાર્થના	પરીક્ષા	સાહિત્ય સભા		

મારી કામ કરવાની રીત

મા જેવો પ્રેમ સત્તર વ્યવહાર

મેં બાળકો સાથે એક સ્નેહમયી માની જેમ પ્યાર અને સાવધાનીથી વર્તવાનું શરૂ કર્યું. એ વખતે એવું જોવામાં આવતું કે કેટલાક નાના બાળકો મારા ખોળામાં બેસી રહેતા. ડરના માર્યા તેઓ આંખો પહોળી કરી મારી વાતો સાંભળ્યા કરતા. હું વાર્તાઓ કહ્યા કરતી કે સુકુમાર રોયની બાળકોની ચોપડી 'અબોલ-તબોલ'માંથી કવિતાઓ સંભળાવતી.

થોડા અઠવાડિયામાં જ મેં તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. તેમના ભયભીત ચહેરા હવે હસવા લાગ્યા. તેઓએ મને એક મિત્ર અને રમત ગમતના સાથી તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી.

મેં જોયું કે ઘણાં બધા બાળકોના હાથ પગ પર ગડ ગૂમડ થયેલા હતા. અને વિટામીનની ઉણપને કારણે તેઓના મોંમાં પણાછાલા પડેલા હતા. તેઓને જ્યાં ત્યાં થૂંકવાની ગંદી આદત હતી, અને તેઓ તેમનાં ગંદા શેંડાળા નાક હાથથી કે પહેરેલા કપડાના છેડાથી લૂછતા. મેં તેઓના નખ કાપ્યા, તેઓના ફાટેલા કપડાં સાંધ્યા, બુશર્ટ, ફોક વગેરેના તુટેલા બટન ટાંક્યાં. ઘરમાં મલમ બનાવીને તેમના ગડગૂમડ પર ચોપડ્યો અને બાળકોને મફતમાં વિટામીનની ગોળીઓ વહેંચી.

બાળકોની માતાઓ પણ ઝડપથી મળવા આવી. ચપટીમાં તો મેં બાળકોને સ્વચ્છ-સુઘડ અને સુટેવોવાળા બનાવી દીધા. તેઓ સાધારણ કપડાં પહેરતાં પણ તે ચોખ્ખા અને ધોએલા રહેતા.

ઘણી ખરી માતાઓ મને મળવા આવતી અને બાળકોની સમસ્યાઓ અંગે મારી પાસે માર્ગદર્શન મેળવતી. ક્યારેક બાળક બિમાર પડતું તો મને તેઓના ઘેર બોલાવતી.

વર્ગ શિક્ષણ

મેં ભાષા, ઇતિહાસ, ગણિત, અને ભૂગોળનું ઔપચારિક શિક્ષણ શરૂ નહોતું કર્યું. શરૂઆતમાં મેં વાર્તાઓ કહેવી કે વાંચવી શરૂ કરી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, રશિયન પ્રકાશકોની કે સુકુમાર રોય; ઉપેન્દ્ર કિશોર રોય કે જોગેન્દ્રનાથ સરકાર જેવા કવિઓની કવિતાઓ ગવડાવવાનું શરૂ કર્યું.

આ શરૂઆતના પ્રયત્નોથી બાળકો મારા તરફ આકર્ષાયા અને તેઓ બધામાં રુચિ ધરાવવા માંડ્યા. ગેરહાજર રહેનારા બાળકો પણ ધીરે ધીરે ફરીથી શાળાએ આવવા માંડ્યા.

ત્રણ ચાર મહિનામાં મારો વર્ગ દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીઓથી ભરાઈ ગયો. હવે એક બે ટકા બાળકો જ શાળામાં આવતા નહીં હોય.

હવે મારી સામે એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો કે બાળકોની રુચિને કાયમ કેવી રીતે રાખવી. મેં નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની યોજના બનાવી. મેં વિચાર્યું કે કોઈપણ કામની બે બાજુઓ હોવી જોઈએ. એક તો એમાં શીખવા, શીખવવાનું કંઈક હોવું જોઈએ. પછી તે ભાષા હોય ગણિત હોય કે ઇતિહાસ. બીજું, વિદ્યાર્થીઓની મૂળ આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા માટે કંઈક હોવું જોઈએ. જેમ કે કોઈ આર્થિક બાબત, કોઈ સામાન્ય જનતાને લાગતી વળગતી બાબત, માના રસોડાની કોઈ આવશ્યક વસ્તુ કે તેમની પોતાની રમવાની કોઈ વસ્તુ વગેરે. ગમે તે વાત હોઈ શકે.

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

સગા સંબંધીઓને પત્ર લખવો અને ટપાલપેટીમાં નાંખવો.

સૌ પ્રથમ સરનામાં લખેલા પોસ્ટકાર્ડ મેં બાળકોના મા-બાપ પાસેથી મેળવ્યા. મેં બ્લેકબોર્ડ પર પત્ર લખ્યો. બાળકોએ તેની નકલ કરી અને મેં તે બધા પોસ્ટકાર્ડ ટપાલ પેટીમાં નાંખી દીધા. એક મહિનામાં લગભગ બધા બાળકોએ જણાવ્યું કે તેઓ ખુશ હતા કારણ કે તેઓએ લખેલા પત્ર તેઓના મામા, કાકા, ફોઈને મળી ગયા છે એવો સંદેશો તેઓ પાસેથી આવી ગયો હતો. બાળકો માટે આ એક મોટો અનુભવ હતો કે તેઓ તેમના દૂર દૂર સંબંધીઓને સંદેશા મોકલી શકે છે.

હું ભ્રમણ માટે તેઓને પોસ્ટઓફિસ લઈ જતી, જે એક કિલોમીટર દૂર હતી. અમે પ્રકૃતિનો આનંદ લેતા લેતા, મોટાં મોટાં ખેતરો પાસેથી પસાર થતા. રસ્તામાં મને તેઓ સાથે અજાણ્યા વૃક્ષો, કીટકો, પ્રાણીઓ વગેરે વિષે વાતો કરવાનો મોકો મળતો.

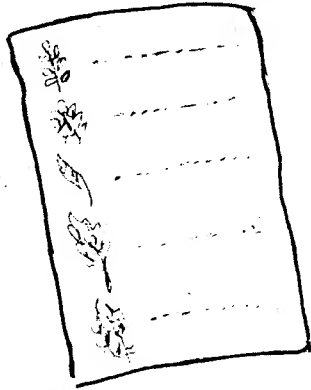
પોસ્ટઓફિસ પહોંચ્યા પછી મેં તેમને એક પોસ્ટકાર્ડ ખરીદવાનું કહ્યું. પછી હું તેઓને એક ઝાડ નીચે લઈ ગઈ. ત્યાં બેસીને તેઓએ પત્ર લખ્યા. પછી ટપાલ પેટીમાં નાંખ્યા. મને યાદ છે કે મારે તેઓને સમજાવવું પડ્યું હતું કે જ્યારે પોસ્ટમાસ્તર તો કોઈને ઓળખતો જ નથી ત્યારે પોસ્ટકાર્ડ કેવી રીતે તેઓના કાકા, મામા કે કોઈને પહોંચે છે. આ નાના ભ્રમણ પછી અમે શાળાએ પાછા આવ્યા. બાળકોને તેમાં ખૂબ આનંદ આવ્યો.

અહીંયા મારા વિદ્યાર્થીઓને ભાષા દ્વારા પરિવારની વાસ્તવિક જરૂરિયાત પૂરી કરવાનો મોકો મળ્યો. એ પછી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ સુલેખન તરફ ધ્યાન આપ્યું. પત્ર લખવાના અભ્યાસથી ભાષાના વિષયમાં પાઠ લખવામાં, વાંચવામાં તેમની રુચિ વધી.

અહીં મને એ જણાવતા આનંદ થાય છે કે મારા એક પોલિયોગ્રાસ્ટ બાળકે લખેલા પત્રએ શિક્ષણ વિભાગના એક અધિકારીનું ધ્યાન આકર્ષિત કરેલું અને હવે એ અધિકારી એ વિદ્યાર્થીને સારવાર માટે કલકત્તા મોકલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

એમાં કોઈ શંકા નથી કે મારા એક નાના પ્રોજેક્ટ માટે આ મોટો પુરસ્કાર છે.

પ્રકૃતિનું અધ્યયન અને સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ

વાલીઓ તથા અન્ય લોકોની મદદથી મેં વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્થાનિક જડીબુટ્ટીઓ, પાંદડા, બીજ, ફુલ વગેરે એકઠા કરાવ્યા અને હરડે, બહેડા, આંબળા, તમાલપત્ર, અરડૂસી, બાવળ, ભુંગરાજ, કુદિનો વગેરે કેટલાંયની ઓળખ કરતાં શીખવ્યું.

વિદ્યાર્થીઓએ પાંદડા અને બીજને પોતાની અભ્યાસ પોથીઓમાં ચોંટાડ્યા, તેનું ટૂંકમાં વર્ણન લખ્યું અને તેનો ઉપયોગ પણ લખ્યો. પાછળથી મને જાણવા મળ્યું કે કેટલાક બાળકોએ કેટલીક વનસ્પતિ એકઠી કરીને પોતાની મા પાસે દવાઓ તૈયાર કરાવી અને પોતાના શરદી-ઉધરસ મેલેરિયા વગેરેની સારવાર લીધી.

સાપ્તાહિક સાહિત્ય સભા

શાન્તિનિકેતનની વિશ્વભારતી સ્કુલનું અનુકરણ કરીને મેં નિયમિત 'સાપ્તાહિક સાહિત્ય સભા' શરૂ કરવાની વ્યવસ્થા કરી. વિદ્યાર્થીઓ આ સભાનું આયોજન કરતા. તેઓ જ તેનું સંચાલન કરતા. તેઓ વાર્તા કે કવિતાઓ વાંચતા, સમાચાર પત્રો, રેડિયો, ટી.વીના તાજા સમાચાર સંભળાવતા, ગીત ગઝલો ગાતા અને નાટક પણ કરતાં.

ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો

શાળા પ્રાર્થનાની સામાન્ય સભા પછી અમારા વર્ગની શરૂઆત કરતા પહેલા મેં મૌન ધ્યાનનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. જેમાં આખોએ વર્ગ ઓરડામાં, ઓસરીમાં કે કોઈ ઝાડ નીચે બેસીને ત્રણથી પાંચ મીનીટ દરરોજ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતો. આ ધ્યાન કરવું બાળકોના વ્યવહાર માટે આશ્ચર્યજનક હતું.

વાર્તા સાંભળવી

શાળાના કાર્યક્રમમાં એક કલાક વાર્તા સંભળાવવાનો હોય છે. હું બાળકોને દેશ-વિદેશના પુસ્તકોમાંથી વાર્તાઓ વાંચી સંભળાવતી. કેટલાક વર્ગોમાં બાળકોને પણ વાર્તા સંભળાવવાનું કહેવામાં આવતું.

બાળકો પોતાની કે મારી પાસેથી કે અન્ય કોઈ પાસેથી સાંભળેલી વાર્તાઓ કહેતા. બાળકો આમાંથી ભરપૂર આનંદ મેળવતા અને નિડરતાથી બીજાઓની સામે સ્પષ્ટ બોલવાની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત કરતા.

કાવ્ય પઠન

વાર્તા કથનની જેમ કવિતા પઠનનો પણ વર્ગ રહેતો. જેનો અમે હૃદયપૂર્વક આનંદ માણતા. ક્યારેક હું વાંચતી ક્યારેક બાળકો. અમે બધા છન્દબદ્ધ કાવ્યો અને ગીતોનું પઠન લયબદ્ધ અને સુંદર રીતે કરવાનો આનંદ મેળવતા. આ આનંદ દ્વારા અમે ભાષા અને સાહિત્યમાં રુચિ વધારવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

ભીંતપત્રોની તૈયારી

સાહિત્ય સભામાં વાંચવામાં આવેલી વિદ્યાર્થીઓની રચનામાંથી મેં ભીંતપત્ર તૈયાર કરવા માટે કેટલીક રુચિકર વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને અન્ય વસ્તુઓ પસંદ કરી. ચિત્રકળાના વર્ગમાંથી આ પત્રિકા માટે કેટલાક ચિત્રો પસંદ કર્યા. પછી બાળકોને ચાર્ટ પેપર પર સારા અક્ષરે લખી ચિત્રો દ્વારા સમજાવવાનું કહ્યું. તે બાળકોએ તૈયાર કરી દિવાલ પર ટાંગી દીધું. જેથી શાળાના બધા જ બાળકો વાંચી શકે. આ પાઠ્યેતર પ્રવૃત્તિઓ બાળકો માટે ઘણી ઉપયોગી સાબિત થઈ.

વાર્ષિક કેલેન્ડરની તૈયારી

વિદ્યાર્થીઓને દરેક વર્ષે એક મોટું વાર્ષિક કેલેન્ડર ચાર્ટપેપર પર બનાવવાનું શીખવવામાં આવતું. બાળકો તેને ફોટાથી શણગારતા તથા તેમાં મહિના, અઠવાડિયા, તારીખ, વાર વગેરેને સુચારુરૂપે સજાવતા. અમે તેને અમારા વર્ગમાં ટાંગતા અને જરૂર પડે તેનો જ ઉપયોગ કરતાં.

દૈનિક ડાયરી લખવી

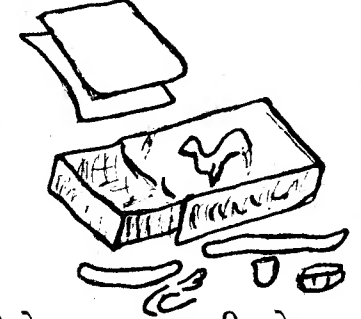
વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ ડાયરી લખે તે માટે તેઓને પ્રેરણા આપવામાં આવતી. તેઓ એ પ્રસન્નતાથી કરતા. તેઓ ઘરકામની જેમ રોજ ડાયરી પણ બતાવતા. તેઓની ડાયરીઓમાં મને ઘણી રસપ્રદ વાતો જાણવા મળતી જેવી કે માળામાંથી ઈંડા કાઢીને પાછા માળામાં ગોઠવવા, સાપને પકડવા, ઘરના કામોમાં મા-બાપને સહયોગ કરવો, નાના ભાઈબહેનને અભ્યાસમાં મદદ કરવી વગેરે. સામાન્યરીતે મનોરંજક ડાયરી આખા વર્ગને વાંચી સંભળાવતી.

બાળકો પોતાને વ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા અને રુચિ વિકસાવતા જાય છે તેવું મેં અનુભવ્યું.

સર્જન દ્વારા મનોરંજન

સુવિખ્યાત કલાકાર

અવનિન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ પ્રોજેક્ટ શરૂ કરેલો. આ એક પ્રકારે કલા અને સર્જનની પ્રક્રિયા છે.

તેમાં નકામી વસ્તુઓ જેવી કે બાકસના ખાલી ખોખા, કાગળ, કપડાના ટુકડા, રિબિનના ટુકડા, ઉધઈ ખાધેલું લાકડું વગેરે વસ્તુઓમાંથી હારમોનિયમ વગાડતો માણસ, ઉડતી ચકલી, સરકતો સાપ, ફૂદતું સસલું, દોડતું હરણ, ફૂદકા મારતું કાંગારૂ, નાચતી છોકરીઓ કંઈ કેટલાય રમકડાં બનાવતા. બાળકોને આ કામમાં ખૂબ મજા પડી. આ પ્રકારના કાફ્ટના કામમાં કોઈ ખાસ ખર્ચ નથી થતો. પરંતુ તેનાથી બાળકોની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે. અવલોકન શક્તિનો વિકાસ થાય છે. સૌંદર્યબોધ વિકસે છે અને ઓજારોનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતાનો વિકાસ થાય છે.

અલ્પના-રંગોળી પૂરવી

શાળાને સજાવવા માટે સામાન્યતઃ આ પ્રોજેક્ટ કરતી. અમે શાળાની ઓસરીમાં, મકાન સામે કે કોઈ ઝાડની આસપાસ કોઈ યોગ્ય સ્થાન પસંદ કરી સફાઈ કરતા અને વર્ષો જૂની કલા ‘અલ્પના’ રચતા. સરસ્વતી પૂજા, સ્વતંત્રતા દિવસ વગેરે અવસર પર અલ્પના સજાવવા માટે રંગો, ફુલો, બીજ, ઈંટનો ભૂકો, કોલસાનો ભૂકો, રેતી વગેરેનો ઉપયોગ કરતા. આ એવું બીજું ક્ષેત્ર છે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને અભિવ્યક્ત કર્યા અને બીજાઓ દ્વારા પ્રસંશા થતી જોઈ, સાંભળી.

શાકભાજીનું વાડોલિયું

મારા વર્ગે રીંગણ, ટામેટાં, મરચાં, પપૈયા અને ફળો ઉગાડીને રસોડા માટે વાડોલિયું તૈયાર કર્યું. બાળકોને પાવડાથી ખોદકામ કરવું, ખાતર નાખવું,

છોડ રોપવા, પાણી પાવું વગેરે કામો ખૂબ સારા લાગે છે. સમય જતાં મને જણાયું કે બાળકો ઝાડપાનને પહેલાં કરતાં વધારે પ્રેમ કરવા માંડ્યા છે. તેઓ ઝાડપાનને પશુઓથી સાચવવા માટે ચોકી પહેરો ગોઠવતા. બાળકોએ કારણ વગર ફુલ, પાંદડા, ફળ તોડવાની તેમની જૂની આદત પોતાની મેળે બદલી નાંખી.

પોતાના નાના વાડોલિયામાં જે રીંગણ, મરચાં, વાલોળ-પાપડી થતાં તે શાળાની પાછળ આવેલા ગરીબ કુટુંબોમાં વહેંચી દેતા.

પક્ષીઓના પીંછા એકઠા કરવા

બાળકો સ્થાનિક પક્ષીઓના પીંછા એકઠા કરી તેમની નોટમાં ચોંટાડતા. સાથે તેની ઓળખ, ક્યાંથી મળ્યું તે, પક્ષીનું વર્ણન, તેની ખાનપાનની રીત, માળો બનાવવાની રીત, ઈંડા મૂકવાનો સમય વગેરે ટેવો વિશે લખતા. આ કામથી પક્ષી પ્રેમ અને પ્રકૃતિ પ્રેમ બંને વધે છે.

પતંગિયાના લાર્વા એકત્ર કરવા અને પાળવા

વિદ્યાર્થીઓ એ જગ્યાએ મળતા કીટકો તથા પતંગિયાના લાર્વા એકત્ર કરતા અને તેને કાચની બરણીમાં એ રીતે રાખતા કે હવાની અવર જવર થઈ શકે. તેઓ દરરોજ બરણી સાફ કરતા અને લાર્વાને ખાવા ખાસ પ્રકારના પાંદડા આપતા. તેઓ કાચના વાસણનું બહારથી નીરક્ષણ કરતા, તેની વૃદ્ધિ, લાર્વામાંથી પ્યૂયામાં રૂપાંતર અને અંતે સુંદર પતંગિયું બનતું જોતા. તેઓ તેના ઉચિત વિકાસની બધી જ તકેદારી લેતા અને અંતમાં પતંગિયાને ઉડી જવા દેતા. આ કામ હંમેશા બાળકોને મનોરંજક અને રુચિકર લાગતું. આમ તેમના અંતરમાં પ્રકૃતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો.

ચિત્ર બુક અને મોડેલ બનાવવા

મેં મુક્ત ચિત્રો બનાવવાનું, તેમાં રંગ પૂરવાનું અને સાથોસાથ માટીમાંથી મોડેલ બનાવવાનું શીખવવાનું શરૂ કર્યું. આ બધી વસ્તુઓની સામગ્રી સ્કુલ તો ક્યાંથી આપી શકે? આર્ટપેપર, રંગ, પેન્સિલ વગેરેનો ખર્ચ સ્વંય શિક્ષકે જ ઉઠવવો પડતો.

રમતગમત

અમારા વર્ગના દૈનિક કાર્યક્રમમાં મેં રમતગમતનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો, જેથી બાળકોને મનોરંજન પણ મળે અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારું થાય. મેં તેમને ઉંચી કૂદ, લાંબો કૂદકો, સાધારણ જિમ્મેસ્ટિક, દોડવું અને બીજી કેટલીક રમતો માટે પ્રેર્યા. ક્યારેક ક્યારેક હું વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી રમતગમત વિશેષજ્ઞોને બોલાવતી. તેઓ બાળકોનું પ્રશિક્ષણ કરતા અને માર્ગદર્શન આપતા.

કોયડા ઝડપથી ઉકેલવા

આ વર્ગમાં બાળકોના બે વિભાગો પડી જતા અને તેમને કેટલાક સરળ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા કે સરળ કોયડા ઉકેલવાનું કહેવામાં આવતું. આખા વર્ગનું વાતાવરણ સ્પર્ધાયુક્ત બની જતું અને દરેક બાળક સ્પર્ધામાં ભાગ લેતું. આથી બાળકો સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે માનસિક રીતે સતર્ક બનતા.

સ્કેપબુક બનાવવી

આ એક જાણીતી પ્રવૃત્તિ છે. જેમાં બાળકો છાપાઓ, મેગેઝીનો કે અન્ય ઠેકાણેથી ચિત્રો અને ફોટાઓ કાપી સ્કેપબુકના પાના પર ચિપકાવતા અને સાથે થોડું વિવરણ લખતાં.

નેતૃત્વની તાલિમ

પ્રત્યેક અઠવાડિયા માટે એક વિદ્યાર્થીને વર્ગના નેતા તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવતો. તેને વર્ગની વ્યવસ્થા, સાથી મિત્રો સાથે વ્યવહાર, વર્ગ બહાર સર્જન પ્રવૃત્તિ, રમતગમત વ્યવસ્થા વગેરે કરવાની છૂટ આપવામાં આવતી.

શાળા સમારંભો, પૂજા, સ્વતંત્રતા દિવસ પિકનિક-પ્રવાસ વગેરેમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓને નિર્દેશન કરવામાં તેઓએ ઘણી મહેનત કરવી પડતી. તેનાથી તેઓમાં છૂપાએલા નેતૃત્વના ગુણોને વિકસવાનો અવસર પ્રાપ્ત થતો.

શું શું હાંસલ કર્યું

પ્રાથમિક શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની આવશ્યકતાના આધારે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. તેને તેર વર્ષ સુધી ઈમાનદારીથી વળગી રહી. સતત કામના પરિણામે શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને ગામના લોકો, તથા શાળાના વાતાવરણમાં પણ કેટલાય પરિવર્તનો જોવા મળ્યા.

૧. વિદ્યાર્થીઓ પ્રોજેક્ટ તરફ આપોઆપ આકર્ષાતા.
૨. વિદ્યાર્થીઓની આવી દિલચસ્પી શાળાના સામાન્ય અભ્યાસક્રમના અધ્યયનમાં પણ જોવા મળતી.
૩. વિદ્યાર્થીઓના બોલવા, વાંચવા-લખવામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો અને તેમના વ્યક્તિત્વનો પણ વિકાસ થયો.
૪. થોડા જ વર્ષોમાં શાળામાં દાખલ થએલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૦થી વધીને ૨૭૫ થઈ ગઈ.
૫. વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ૩૦% માંથી ૮૫% પહોંચી ગઈ (૧૯૮૫થી ૧૯૮૮)
૬. બાળકોનું શરૂઆતમાં જ શાળા છોડી દેવાનું બંધ થયું.

૭. શીખવા-શીખવવાની પ્રક્રિયામાં સામાન્ય સુધારો થયો તેથી સારા એવા વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવવા સક્ષમ બન્યા. આ પરિસ્થિતિ ૧૯૮૫ની પરિસ્થિતિથી એકદમ વિપરિત હતી.

શાળાના શિક્ષકોમાં પરિવર્તન

૧. એક વર્ગના સક્રિય અને વાસ્તવિક સાચા કામે બધા જ શિક્ષકોને તેમનું કામ કરવાની ખોટી રીતભાતને બદલવા સીધે સીધા પ્રભાવિત કર્યા.
૨. બીજા શિક્ષકો તેમના વર્ગમાં વધારે રસ લેતા જોવા મળ્યા.
૩. શાળામાં શિક્ષકોની હાજરીમાં પણ ફરક પડ્યો.
૪. શિક્ષકો પહેલાં કરતા વધારે સક્રિય બન્યા.
૫. શિક્ષકોએ ખોટા વ્યવહારો જેવા કે બાળકોના ડબ્બામાંથી નાસ્તો કરવો, વર્ગમાં સ્વેટર ગૂંથવું, બાળકો પાસે સફેદવાળ તોડાવવા વગેરે આપોઆપ બંધ કર્યા.

- રોમા દેવ હાલદાર
વિનયાભવન, વિશ્વભારતી
શાંતિનિકેતન, પશ્ચિમ બંગાળ.

અત્રપૂર્ણા બહેનની આંગણવાડી

સને ૧૯૪૬ના એક રૂડા દિવસે બહેન અત્રપૂર્ણા બેડી ફળિયામાં જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમના મનમાં સેવાનો કોઈજ નિશ્ચિત કાર્યક્રમ નહોતો. કશાં સાધનો તેણે ભેગાં કરેલાં નહોતાં. કુદરતી છે કે તે દિવસે નિશ્ચિત કાર્યક્રમના અભાવે તેના પગ ડગમગતા હતા અને હૃદય ધડકતું હતું.

પણ ફળિયામાં ગયા અને આસપાસ કરૂણાપૂર્ણ નજર નાખી કે એક ક્ષણમાં કાર્યક્રમ ઘડાઈ ગયો. ફળિયામાં ફૂવો હતો, પાંચ-સાત છાપરીઓ હતી, નાના બાળકો આમતેમ રમી રહ્યાં હતાં, તેઓનાં મોં અને કપડાં મેલાં હતાં.

‘ચાલા નિચકેં આપણે ફૂવે જઈને ઉગુલતાં’ બેડી ફળિયાના બાળકોને આવા કાર્યક્રમ માટે કદી કોઈએ બોલાવ્યા ન હતાં. બોલાવનાર બહેન નવાં હતાં પણ તે તેમની ચૌધરી બોલીમાં બોલ્યા હતાં. સમજાવ્યા વિના જ તેઓ સમજી ગયાં, પ્રસ્તાવના વિના જ સાર પામી ગયાં. ૧૦-૧૨ બાળકો સેવિકાની આસપાસ ફરી વળ્યા.

નજીકની છાપરીની ગૃહિણી નાની બહેન પોતાનો ઘડો ફૂવામાંથી ભરી રહી હતી. અત્રપૂર્ણા બહેને સ્વાભાવિક રીતે બે ઘડી માટે ઘડો માગી લીધો અને એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે તે બહેને ઘડો આપ્યો. એટલું જ નહીં, ફૂવામાંથી બેંચીને પાણી ભરેલો આપ્યો.

પહેલાં તો તેમણે બાળકોનાં લૂગડાં ઉતારીને ધોયાં. નાગડાંપૂગડાં બાળકો પોતે પણ જોઈ જોઈને ધોવા મંડી ગયાં. કશી તૈયારી વિના કાર્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો હતો, એટલે સાબુ ધોકો વગેરે ક્યાંથી હોય ? પાણીમાં છબછબાવીને લૂગડાં ધોયાં,

તો પણ કાળો કાળો મેલ ખૂબ નીકળ્યો. મેલવાળું કાળું પાણી નીકળતું જોઈ બાળકોને ખૂબ રમૂજ આવતી હતી. તેઓ ઉત્સાહમાં આવી આવીને લૂગડાં પછાડતાં હતાં. ધોયેલાં લૂગડાં સૌએ વાડ પર સુકાતાં કર્યાં.

એ જ પ્રમાણે પછી ઉગુલવાનું - એટલે અંગોળ કરવાનું - નહાવાનું ચાલ્યું - સેવિકાએ સૌને ચોળી ચોળીને ધમાર્યા ! ઘડાવાળાં બહેન પણ વગર આમંત્રણે બાળસેવામાં ભળ્યાં અને બાળકોને ચોળીને નવરાવવા લાગ્યાં.

નાહી-પરવારીને બધાં બાળકો પેલાં ભલાં પડોશણનાં ઓટલા ઉપર ભેગાં મળ્યાં. નાનીબહેને વહેલાં વહેલાં સાવરણી લઈ ઓટલો વાળી આપ્યો. બે ચાર સાદડીઓ પાથરી આપી.

આ રીતે નાનીબહેનનો ઓટલો એ અત્રપૂર્ણાબહેનની બાલવાડી બની ગયો. માગણી કરવી પડી નહિ, અરજી કરવી પડી નહિ. ભાડું પૂછવાનો વિચાર કરવો એ પણ એ ભલાં બહેનને માહું લગાડવા સમું હતું. બધું સ્વાભાવિકરૂપે થઈ ગયું.

ઘરવાળાંઓને આ બધી ધમાલ અડચણરૂપે તો થતી જ હશે. અત્રપૂર્ણાબહેનના મનમાં સહેજ સંકોચ રહેતો હતો. પણ ગૃહિણી તો જુદી જ રીતે વર્તતાં હતાં. તેમણે ધીમે ધીમે ગાર માટીનો ઓટલો નવો નવો કરી આપ્યો. ઘરઘણી નાનુભાઈએ પણ પોતાનાં ધર્મપત્નીના મનની વાત વગર કહ્યે સમજી લીધી. તે ગાડું જોડીને પાદરમાંથી લીંપથાપ માટેની લાલ માટી ભરી લાવ્યા. નદીમાંથી ભાઈ લાવીને આંગણાંમાં પાથર્યું.

આમ બાલવાડી રોજ ચાલવા માંડી. દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ તેનો સંસાર વધતો જાય એ સ્વાભાવિક હતું. ડોલ દોરડાં બાલવાડીનાં પોતાનાં થયાં. સાબુ કાંસકા તેલનાં કચોળાં, મોં

મુરખ માસ્તર

જોવાના અરીસા ભેગા થયા. વાળવાની નાની નાની સાવરણીઓ અને પાણી ભરવાની નાની નાની મટકીઓનો ઢગલો થવા લાગ્યો. આ બધું રાખવા માટે નાનુભાઈએ પોતાના ઓરડામાં કરાંઠીઓ વડે એક વિભાગ પાડી આપ્યો. ધીમે ધીમે એ ભલાં દંપતિએ ઘરના ઓરડીના બે ભાગ પાડી એકમાં પોતાનો સંસાર સમાવી બીજો ખંડ બાલવાડી માટે સ્વતંત્ર કરી આપ્યો. અન્નપૂર્ણાબહેન, આ પ્રમાણે તેઓ સાંકડા ભોગવે તેથી સંકોચ અનુભવતાં હતાં, પરંતુ પતિપત્ની તેમનું કાંઈ સાંભળવા તૈયાર નહોતાં.

૧૯૪૬ના એપ્રિલ માસમાં અન્નપૂર્ણાબહેનની બાલવાડી નાનીબહેનના ઓટલા પર શરૂ થઈ તે વિકાસ પામીને ૧૯૪૮ના એપ્રિલ માસથી - એટલે બે વર્ષ પછી એમના ઓરડામાં ચાલતી થઈ.

રામસિંહ અને નરસિંહ નામના બે ખેડૂતોએ ૨ ગુંઠા જમીન આપવાની તૈયારી બતાવી. ફળિયાના લોકોએ ઘેર ઘેરથી થોડા વાંસ, વળી વગેરે બાલવાડી બાંધવાનો સામાન ભેગો કર્યો. આશ્રમ પાસે ખાદીકામમાંથી ચાર-પાંચેક સો રૂપિયાની આવક વધી હતી તે તેણે પણ આપી. છેલ્લે ગામલોકોની મહેનત અને તેમનાં ગાડાંની સેવા પણ સાથે ભળી.

આ રીતે ૧૯૪૬ના એપ્રિલ માસમાં નાનીબહેનના ઓટલા ઉપર શરૂ થયેલી બાલવાડી ૧૯૫૦ના મે માસમાં પોતાના નાનાસરખા સ્વતંત્ર ઘરમાં ગઈ.

- જગુતરામ દવે

૧૯૩૦ની વાત છે. ટેડી ઓનિલ ૨૬ વર્ષના એક ઉત્સાહી શિક્ષક હતા. તેની આંખોમાં સારા શિક્ષણનું સપનું હતું. તેમને ઈંગલેન્ડની 'પ્રેસ્ટોલી' નામની એક મજૂરોની વસાહતની શાળામાં મોકલવામાં આવેલા. ત્યાં અત્યંત ગરીબી હતી અને સાધનોનો સદંતર અભાવ હતો. ન હતી બાળકો માટે ચોપડીઓ કે ન હતી બાળકોને બેસવા માટે પાટલી કે ખુરશીઓ. બાળકોમાં પણ નવું શીખવાની ઈચ્છા ન હતી. અત્યંત નીરસ વાતાવરણ હતું. ટેડીને સુથારી કામનો શોખ હતો. બીજે દિવસે તેણે પોતાના ઓજારો સજાવ્યા અને બાળકો માટે પુસ્તકો મુકવાના કબાટ બનાવવા લાગી ગયો. શાળાના ઓરડામાં જૂનો કાટમાળ પડેલો તેમાંથી જ તેણે બાળકોને બેસવા માટે પાટલીઓ બનાવી. ટેડી ને કામ કરતા જોઈ બાળકો પણ ઠીક-ઠાક કરવા લાગ્યા. કોઈએ ઢીંગલી ઘર બનાવ્યું તો કોઈએ પક્ષીઘર. કોઈએ સસલા ઘર બનાવ્યું. ભણવાને બદલે કેટલાય દિવસ લાકડાની જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવાનું કામકાજ ચાલ્યું.

જ્યારે બાળકોની ચોપડીઓ માટે કબાટ બની ગયો ત્યારે બાળકો ચોપડીઓ પણ માંગવા લાગ્યા. કેટલાક બાળકો સસલા ઘરમાં ખરેખર સસલા પાળવા લાગ્યા. તેમને હવે સસલાની જીવનચર્યા અને ખાવા-પીવાની બાબતમાં રસ પડવા લાગ્યો. જેમણે પાંજરામાં પક્ષીઓ પાળેલા તે તેમનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

તેમને ઉઠતા પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા તેઓ ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યા, કારણ કે તેમને ખબર પડી કે ચોપડીઓમાં આ અંગેની જાણકારી હોય છે. ચોપડીઓમાં હવે તેમને આનંદ આવવા લાગ્યો.

ટેડી ઓનિલ ક્રાન્તિકારી શિક્ષક હતા. તેમને ગોખણપટ્ટી કરાવતી શાળાઓ ન ગમતી. ૩૦ વર્ષ તેમણે પ્રેસ્ટોલી શાળામાં ભણાવ્યું. દુનિયાભરથી લોકો તેમની શાળા જોવા આવતાં. તેમની કામ અને પ્રવૃત્તિઓ પર આધારીત શિક્ષણ પદ્ધતિ ખૂબ જ જાણીતી બની. તેમના અનુભવો તેમને એક રોચક પુસ્તકમાં લખ્યા છે. પુસ્તકનું નામ છે 'મુરખ માસ્તર'.